

BUGUNGI KUNDA MUAMMOLI KREDITLARI SAMARADORLIGINI OSHIRISH USULLARI

Muminov Akram Sharifxonovich

"Ko'chmas mulk savdo faoliyati" MCHJ direktori

Annotatsiya: Ushbu maqolada mamlakatimizda muammoli kreditlari samaradorligini oshirish yo'llari rivojlangan davlatlarda qo'llaniladigan tizimlarni tanishtirish va ularning amaliy ahamiyatini asoslashga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy xulosa va tavsiyalarni shakllantirish zarur bo'lib qoladi. Ushbu tadqiqotda samarali pul-kredit siyosatini o'rganish bo'yicha chora-tadbirlar ilmiy asoslanib tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: muammoli kredit, valyuta, inflyatsiya, valyuta kursi, qayta moliyalashtirish stavkasi, talab qilinadigan rezerv nisbati, ochiq bozor siyosati.

Kirish. Mamlakatimizning "Markaziy bank to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, Markaziy bankning strategik maqsadlari bank tizimi va to'lov tizimlari barqarorligini ta'minlovchi infratuzilmaga qarshi kurashish hisoblanadi. Ushbu strategik maqsadga erishish uchun pul-kredit siyosatining taktik maqsadlari sifatida inflyatsiya maqsadi va pul ta'minotining o'sish sur'ati qo'llanilmoqda.

Muammoli kredit - bu qarz oluvchi to'lay olmaydigan sudadir. Bunday qarz oluvchilar ko'pincha o'zlarining moliyaviy imkoniyatlarini hisobga olmagan holda bir nechta kreditlarni olishadi va natijada ular uchun qarzlarning hech bo'lmaganda bir qismini majburiyatlarini to'lash muammoli bo'lib qoladi.

Banklar uchun bu muammo yanada jiddiyroq. Birinchidan, ular qarzdan olishni kutgan foydani yo'qotadilar, natijada depozitlarni to'lash uchun zaxiralardan pul olishlari kerak va hokazo. Ikkinchidan, qarz oluvchiga berilgan mablag'ni olish uchun banklar yana pul mablag'larini kiritishi kerak: qarzdorlar bilan ishlaydigan xodimlarga ish haqi sud jarayoni yoki qarz oluvchining mol-mulkiga hibsga olish kabi tadbirlarga sarflanadi. Va bularning barchasi, yana vaqt talab etadi, va agar bank hali ham beparvo qarz oluvchini qarzni to'lashga majbur qila olsa, u deyarli barcha xarajatlarni qarzdorga o'tkazadi. Ammo qarz oluvchi muntazam to'lovlarni amalga oshira olmasa, bank, albatta, hech qanday tarzda qoplay olmaydigan zararlarga duch keladi. Shu sababli, banklar nafaqat kelajakdagi qarz oluvchini oldindan tekshirishga, balki kredit to'lovi o'z vaqtida olinmagan bo'lsa, imkon qadar tezroq harakat qilishga harakat qilmoqda. Bunday holda, qarzdorga nisbatan quyidagi choralar qo'llaniladi (ba'zan bir kunni kechiktirish kifoya qiladi):

to'lovni eslatish bilan qo'ng'iroqlar;

kredit shartnomasi shartlariga rioya qilish talablari yozilgan xatlar;

kechiktirilgan to'lovlar uchun jarimalar to'g'risida eslatmali xatlar;

qarz oluvchi tomonidan bir vaqtning o'zida barcha summani to'lash bilan kredit shartnomasini muddatidan oldin bekor qilish to'g'risidagi taklif.

Biroq, muddati o'tgan kredit muammoli emas. To'lovni to'lamaslik muddati 90 kunga yetganda, qarzdor bitta to'lovni amalga oshirmaganida, u shunday deb hisoblanadi. Garchi bu muammoli kreditning belgilaridan faqat bittasi bo'lsa:

muntazam to'lovlarni kechiktirish asoslarsiz;

qarz oluvchining moliyaviy hisobotining etishmasligi yoki ularni taqdim etishdan bosh tortishi;

qarz oluvchi bilan uzoq vaqt aloqa qilmaslik;

faoliyat yo'nalishini o'zgartirish.

Bank ushbu turdagi muammolarni bir necha usul bilan hal qiladi:

Foiz stavkasini va doimiy to'lov miqdorini o'zgartirish maqsadida kredit shartnomasini qayta ko'rib chiqish. Yoki qarzning holatini muddati o'tgan o'rniga hozirgi holatiga o'zgartirish (banklar ushbu chorani, ko'pincha qarz oluvchi bilan hamkorlikni davom ettirishni xohlaganlarida amalga oshiradilar).

Garov asosida tuzilgan kredit shartnomasini bekor qilish. Va shu bilan birga, bank qarzdorning aktivlarini bir qismini kreditni to'lash uchun sotadi va qarz oluvchining o'zi buni ixtiyoriy ravishda amalga oshiradi.

Garovni sotish. Va bu holda, qarz oluvchi va bank o'rtasidagi barcha munosabatlar to'xtatiladi, chunki bu chora ancha radikaldir.

Va qarzdor bank talablariga umuman munosabat bildirmasa va aloqa o'rnatmasa yoki hatto majburiyatlardan yashirishga harakat qilsa, uning qarzi uchinchi shaxslarga - inkassatsiya agentliklariga o'tkaziladi. Ularning usullari qarz oluvchiga bank bilan bir xil psixologik va ijtimoiy ta'sirni o'z ichiga oladi, ammo kollektorlar ancha qat'iy va radikaldir. Natijada, qarzdor, ko'pincha, voz kechadi va muammoli kreditni to'lashga rozi bo'ladi. Ayni paytda O'zbekistonda pul-kredit siyosatini takomillashtirish bilan bog'liq dolzarb masalalar mavjud. Hozirgi muammolarga pul ta'minotining o'sish sur'atlari va milliy valyutaning devalvatsiya darajasining yuqoriligi, iqtisodiyotga pul ta'minotining past darajasi, tijorat banklarining kreditlari bo'yicha milliy valyutadagi nisbati yuqori foiz stavkalari kiradi. O'z navbatida, pul-kredit siyosatini takomillashtirish bilan bog'liq hozirgi muammolarning ilmiy jihatdan to'g'ri echimini topish etakchi pul tushunchalarining tamoyillarini o'rganish va ularning amaliy ahamiyatini baholashni zarur qiladi.

Monetarizm pullik nazariyasining asoschisi AQShning Chikago universiteti professori, Nobel mukofoti laureati M.Fridmandir. M.Fridman iqtisodiy adabiyotlarda birinchi bo'lib pul ta'minotining yillik o'sishini qat'iy indikator sifatida belgilash va unga erishish jarayonini Markaziy bank tomonidan nazorat ob'ekti qilib qo'yish zarurligini ilmiy asoslab berdi. Uning xulosasiga ko'ra, pul ta'minotining o'sishi

yakuniy mahsulot narxining uzoq muddat davomida barqaror o'sishiga asoslanishi kerak.

J.Keynsning fikricha, foiz stavkasi pul tushunchasida muhim rol o'ynaydi va foiz stavkalariga ta'sir ko'rsatish orqali ishsizlik va iqtisodiy o'sishga bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. J.Keyns taklif etgan pul muomalasining translyatsiya mexanizmi uch bosqichdan iborat:

- birinchi bosqich: pul ta'minoti-foiz stavkasi;
- ikkinchi bosqich: pul ta'minoti -foiz stavkasi - investitsiya;
- uchinchi bosqich: pul ta'minoti - foiz stavkasi - investitsiya - milliy daromad.

J.Keynsning translyatsiya mexanizmiga ko'ra, firmalar va firmalar foiz stavkalari tushishi bilan rejadagi investitsiyalarini ko'paytiradilar, bu esa inventarlarning kutilmagan iste'mol qilinishiga olib keladi, rejadagi xarajatlarning umumiy miqdori bilan bir qatorda, firmalar va kompaniyalar ishlab chiqarishni shunday sharoitlarda ko'paytiradilar, natijada milliy daromad ko'payadi.

F.Mishkinning so'zlariga ko'ra, Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari quyidagi afzalliklarga ega:

- ochiq bozor operatsiyalari FZT tashabbusi bilan amalga oshiriladi va uning hajmi FZT tomonidan boshqariladi, diskont operatsiyalarini amalga oshirishda bunday nazorat yo'q;

- ochiq bozor operatsiyalarining yuqori darajada moslashuvchanligi, ularning hajmi istalgan vaqtda o'zgartirilishi mumkin;

-ochiq bozor operatsiyalari oson o'zgaruvchanlik mazmuniga ega, agar FZT ushbu operatsiyalarni amalga oshirishda xatoga yo'l qo'ygan bo'lsa, u tezda operatsiyani bekor qilishi mumkin[4].

T.Bobakulovning pul agregati M2 ning o'sish sur'ati Respublika Markaziy bankining pul-kredit siyosati ko'rsatkichi sifatida tanlanishi lozim degan xulosasi quyidagi faktlarga asoslanadi:

- Pul-kredit siyosatining ko'rsatkichi sifatida pul ta'minoti o'sishidan foydalanishning huquqiy bazasi mavjudligi

- Markaziy bankning pul ta'minotiga pul bazasi orqali bevosita ta'sir o'tkazish imkoniyati;

- Inflyatsiyaning strukturadagi etakchi omili pulsiz omillarning og'irligi, asosiy inflyatsiya darajasining inflyatsiyani targetlash jarayonida ishlatilmasligi [7].

O'zbekiston Respublikasining "Markaziy bank to'g'risida"gi yangi Qonuniga muvofiq, Markaziy bankning pul-kredit siyosatining strategik maqsadlari inflyatsiyaga qarshi kurashish, mamlakat bank tizimi va to'lov tizimlarining barqarorligini ta'minlash bo'lsa, inflyatsion maqsadlar va pul ta'minotining o'sish sur'atlari pul-kredit siyosatining taktik maqsadlari hisoblanadi [1].

Tadqiqotni o'tkazishda induksiya va deduksiya, trend tahlili va ekspert baholash usullari qo'llanildi.

O'zbekiston Respublikasida milliy valyutaning davom etayotgan devalivatsiyasi, inflyatsiyaning nisbatan yuqori darajasi, iqtisodiyotga pul tushinishning yuqori darajasi monetar tushunchalarning amaliy ahamiyatini baholashda e'tiborga olinishi kerak bo'lgan muhim omillardir.

Yetakchi pul tushunchalarining bir qator tamoyillari amalda qo'rildi. Ayniqsa, monetarizmning pul muomalasi nazariyasining pul ta'minotining o'sish sur'atlarini boshqarish prinsipi dunyoning ko'pgina davlatlarida pul muomalasining taktik maqsadi sifatida ishlatiladi.

Aqsh, Yaponiya va Fransiyaning pul ta'minotining o'sish sur'atlarini cheklash bo'yicha pul-kredit siyosati natijalari shuni ko'rsatdiki, ushbu chora oxir-oqibat ishlab chiqarish sur'atlarining pasayishiga, tovar va xizmatlar ta'minotining kamayishiga olib keladi, ammo narxlar barqarorligiga erishiladi.

M.Fridmanning pul ta'minotining o'zgarishi iqtisodiy vaziyatdagi o'zgarishlar tufayli emas, degan ilmiy xulosasi amalda isbotlanmagan. M.Fridman monetarizm nazariyasiga ko'ra, pulga bo'lgan talab naqd pul balanslari va nominal daromadning o'sishiga mutanosib ravishda kamaymaydi, balki o'zgarishsiz qolmoqda. Chunki pul ta'minotidagi har bir o'zgarish nafaqat investitsiya darajasiga, balki shaxsiy iste'mol hajmiga ham ta'sir qiladi. Shaxsiy iste'mol hajmi o'z navbatida nominal daromad dinamikasiga mutanosib ravishda farq qiladi. Natijada, olingan har bir alohida davr uchun pulga bo'lgan talab doimiyligicha qolmoqda, pul ta'minoti esa doimiy ravishda o'zgarib turadi. Bu xulosa dunyoning ko'plab davlatlari amaliyotida isbotlangan.

2018-2020 yillarda O'zbekistonda yuqori inflyatsiya darajasi Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasini ta'minlashga olib keldi. Bu esa o'z navbatida tijorat banklarining milliy valyutadagi kreditlari bo'yicha foiz stavkalarining yuqori bo'lishiga olib keldi. O'z navbatida, tijorat banklari kreditlari bo'yicha yuqori foiz stavkalari korxonalariga to'sqinlik qildi.

1. Iqtisodiyotning naqd pul bilan ta'minlanganlik darajasi, foizda

Rasmdagi ma'lumotlardan ko'rinadiki 1 ta, 2018-2020-yillarda O'zbekiston Respublikasining iqtisodiyotining pullik salohiyati darajasi past bo'lgan. Bu esa mamlakat iqtisodiyotida zo'ravonlik muammosini hal etmaydi.

Shuni ta'kidlash kerakki, J.Keynsning pul-kredit siyosatini o'tkazish mexanizmi to'g'risidagi qoidasi O'zbekiston Respublikasining amaliyoti uchun muhim ahamiyatga ega. Bunga O'zbekiston Respublikasida tijorat banklarining kreditlari bo'yicha joriy yuqori foiz stavkalari kompaniya va firmalarning kredit olish imkoniyatini kengaytirishga to'sqinlik qilayotgani sabab bo'lmoqda. Chunki foizlar kreditlar bahosi hisoblanadi. Kreditlar bo'yicha foiz stavkalari qancha yuqori bo'lsa,

jismoniy va yuridik shaxslarning ulardan va firmalardan foydalanish imkoniyati tijorat banklari kreditlariga kirish imkoniyatlarini kengaytirish imkoniyati past bo'radi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining pul-kredit salohiyatining past darajada bo'lishi kengaytirilgan pul-kredit siyosatini amalga oshirishni zarurat qilib qo'yadi (rasm. 1).

2020 yil 1 dekabr holatiga ko'ra, mamlakat korxonalarini o'rtasida jami debital daromadlar hajmi 120,5 trln so'mni tashkil etdi [10].

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan olib borilayotgan pul-kredit siyosatini takomillashtirishdagi yana bir muhim masala – bu talab qilinadigan rezervlarning yuqori darajasidir.

Markaziy bank tomonidan tijorat banklarining chet el valyutasidagi depozitlari uchun belgilangan rezerv talabi 14%ni tashkil etadi. Bu juda yuqori kurs bo'lib, uning ustiga xorijiy valyutadagi omonatlar uchun zarur bo'lgan rezervlar miqdori milliy valyuta kursi bo'yicha so'mga aylantiriladi va "Nostro" so'mdagi banklarning vakillik hisob varag'idan chiqarildi. Natijada tijorat banklarining likvidlikligiga kuchli nojo'ya ta'sir ko'rsatmoqda. tijorat banklarining likvidlikligi.

Kerakli rezervlar miqdori tijorat banklarining korrespondentlik hisobida qoldirilishi mumkin.

2. Milliy valyuta - so'mning 1 AQSH dollariga nisbatan nominal kursi, so'm

2 Rasm shuni ko'rsatadiki, 2018-2020 yillarda O'zbekistonda milliy valyutaning AQSH dollariga nisbatan nominal kursining o'zgaruvchanlik darajasi yuqori bo'lib, 25,6% ni tashkil etdi. Milliy valyutaning, xususan, uning yuqori darajadagi devalvolyatsiya darajasining o'zgaruvchanlik darajasining yuqoriligi makroiqtisodiy o'sish sur'atlarining barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, yuqori devalvolyatsiya sharoitida korxonalar va banklarning investitsion faolligi kamayadi. Xulosa va takliflar. Ilmiy maqolani yozish davomida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki:

*pul ta'minotining o'sish sur'atlaridan pul-kredit siyosatining taktik maqsadi sifatida foydalanilishi inflyatsiyaga qarshi kurashish, pul ta'minoti barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi;

*foiz stavkalarining pasayishi firmalar va kompaniyalarning rejali investitsiyalari hajmini oshiradi, bu esa milliy daromadni oshiradi;

*Narxlarning o'zgarishi va real ishlab chiqarishdagi o'zgarishlarga javoban Markaziy bankning o'zining muvozanat darajasiga nisbatan foiz stavkalarini o'zgartirishi iqtisodiyotdagi aylanma o'zgarishlarni minimallashtirish imkonini beradi;

*2018-2020 yillarda O'zbekiston Respublikasida yuqori inflyatsiya Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi yuqori darajada ta'minlanishiga olib keldi, bu esa tijorat banklarining milliy valyutadagi kreditlari bo'yicha foiz stavkalarining yuqori bo'lishiga olib keldi;

*2018-2020-yillarda O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining pul-kredit salohiyatining past darajada bo'lmashligi iqtisodiyotdagi zo'ravonlik muammosini hal qilishga imkon bermayapti;

*Markaziy bankning rezerv talabining yuqori darajasi va milliy valyutaning nominal kursi bo'yicha o'zgaruvchanlikning yuqori darajasi - so'm pul-kredit siyosatini takomillashtirish bo'yicha dolzarb masalalardir.

O'zbekiston amaliyotida etakchi pul-kredit tushunchalarining tamoyillarini qo'llash orqali pul-kredit siyosatini takomillashtirish maqsadida quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirilishi lozim:

1. Pul-kredit siyosati instrumentlaridan foydalanish amaliyotini takomillashtirish maqsadida, birinchi navbatda, tijorat banklarining xorijiy valyutadagi depozitlari uchun zarur bo'lgan rezerv nisbatini milliy valyutadagi depozitlar bo'yicha talab qilinadigan rezerv nisbati darajasigacha pasaytirish zarur; ikkinchidan, Markaziy bankning ochiq bozordagi operatsiyalari hajmini uning bojlari va davlat qimmatli qog'ozlarini chiqarish orqali oshirish lozim; uchinchidan, kredit resurslariga bo'lgan talabning oshishi natijasida kreditlar bo'yicha foiz stavkalarining keskin ko'tarilishi xavfini yo'qotish uchun maxsus rezerv fondini shakllantirish zarur; to'rtinchidan, Markaziy bank REPO auktsionlari orqali foiz stavkalaridagi o'zgarishlarni nazorat qilishi kerak.

2. Tijorat banklarining kredit kengayishini rag'batlantirish orqali iqtisodiyotning naqd pul bilan ta'minlanganlik darajasini oshirish uchun, birinchi navbatda, tijorat banklarining kreditlari bo'yicha nominal foiz stavkalarining barqarorligini ta'minlash zarur; ikkinchidan, umumiy talabni rag'batlantirishga qaratilgan fiskal siyosatni amalga oshirish orqali davlat qimmatli qog'ozlari hajmini oshirish orqali markaziy bankning ochiq bozor operatsiyalari orqali tijorat banklarining kreditlari bo'yicha foiz stavkalariga ta'sir ko'rsatish qobiliyatini oshirish zarur; uchinchidan, tijorat banklari kreditlarining resurs ta'minotini yaxshilash maqsadida tijorat banklariga faqat tranzaksiya depozitlarining barqaror balansidan foydalanishga ruxsat berilsin.

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki to'g'risida Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi: No 03/19/582/4014.
2. Fridmen, M. (1999). Esli by dengi zagovorili... Per. s angl. (b.113-114). Moskva: I
3. Keynes, Dj.M. (1999). Obshchaya teoriya zanyatosti, protsenta i deneg. Per. s angl. (p.352). Moscow: Gelios ARV.

4. Мишкин, Ф.С. (2013). Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. Пер. с англ. (п.485). Moscow: ООО «I.D. Williams».
5. Taylor, J. (1993). The Robustness and Efficiency of Monetary Policy Rules as Guidelines for InterestRate Setting by European Central Bank. Journal of Monetary Economics, Vol. 43. Issues, b. 655-679.
6. McCallum, B.T. (2000). Alternativ pul-kredit siyosati qoidalari: O‘zbekiston, Buyuk Britaniya va Yaponiya uchun tarixiy moslamalar bilan taqqoslash. Richmond O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki iqtisodiy chorak, 1/86, Qish, b. 49-79. №4 2022
7. Bobakulov, T.I. (2008). O‘zbekiston Respublikasida milliy valyuta kursi barqarorligini ta’minlash muammolari va ularni hal etish yo‘llari. I.f.d. ilm. dar. ol. three. taqd. et. diss. avtorefer. (b.27). Toshkent.
8. Rashidov, R.I., Murtazayev, N.R., & Baratova, S.S. (2020). Qishloq xo‘jaligini innovatsion rivojlantirish yo‘nalishlari. "Agroprocessing" jurn., vol.7, Issue 2,-b.29-34
9. International Scientific Journal, "Ways of effective implementation of monetary policy in our country" Sh.Yakubova, R.Rashidov, M.Umarova, K.O‘rinov p-ISSN: 2308-4944. 3010. (2021). O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy-iqtisodiy vaziyat. Statby byulleteni. (b.347). Toshkent
10. Alikulov, A. T., Iskandarovich, R. R., & Komiljon, O. (2022). O‘zbekistonda tijorat banklarining barqaror faoliyatini amalga oshirishda raqamli bank xizmatlarini joriy etish. Results of National Scientific Research, 1(2), 62-67.